

УДК 338.436

О. М. Одінцов,
к. е. н, доцент кафедри економіки та управління,
Черкаський державний технологічний університет

КЛАСТЕРНА ОСНОВА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ АПК

Розкривається можливість реалізації регіональної політики з використанням кластерного підходу. Аналізуються різні підходи до визначення кластера, що стає основою кластерної теорії економічного розвитку.

Marketability of regional politics opens up with the use of cluster approach. The different going is analysed near determination of cluster that becomes basis of cluster theory of economic development.

Ключові слова: кластер, кластерний підхід, конкурентоспроможність, агломерація, економічний розвиток.

Key words: cluster, cluster approach, competitiveness, agglomeration, economic development.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В умовах трансформаційної економіки все більшої актуальності набуває проблема економічного розвитку регіонів і країни. Цільовим завданням сучасного періоду розвитку економіки стає забезпечення високих темпів зростання валового внутрішнього продукту, нарощування ефективності виробництва і досягнення на цій основі високого рівня і якості життя населення. Звідси виникає необхідність активізації діючих і пошуків нових джерел і факторів позитивної динаміки економічного розвитку. Одним з важливих джерел економічного розвитку в сучасних умовах є створення кластерів.

Все більшого визнання серед економістів набуває точка зору, згідно з якої регіони, на території яких створюються кластери, стають лідерами економічного розвитку і уособлюють конкурентоспроможність всієї національної економіки.

Незважаючи на зростаючу актуальність і практичну значущість кластерів, в економічній літературі існує незначна кількість визначень кластера, що є основою кластерної теорії економічного розвитку. Ще не сформовано єдиної думки відносно поняття "кластер" та не

існує загально визнаної методики управління формуванням і розвитком кластерних утворень в окремих галузях економіки. Віднесення окремих галузей економіки до кластерів відбувається суто експертним шляхом. Все це зумовлює актуальність дослідження даної проблеми.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Теоретичними і практичними аспектами формування і функціонування кластерів займалася плеяда зарубіжних дослідників, зокрема В. Арашуков, Е. Дахмен, М. Енрайт, А. Єрмішіна, Е. Лімер, А. Мигранян, Р. Некрасов, М. Портер, А. Романов, І. Толенадо, Д. Сольє, Т. Ціхан і ін. В їх працях знайшли висвітлення різні аспекти формування кластерів з урахуванням особливостей країн, регіонів і галузей. Стосовно умов України проблемою кластерів займаються М. Войнаренко, С. Соколенко, В. Дубницький, В. Захарченко, В. Осипов і ін. Сама категорія "кластер" з'явилася у працях англійського економіста Альфреда Маршалла, який наприкінці ХІХ ст. досліджував індустріальні округи Великобританії. Феномен кластера як галузевої агломерації на деякій території

економічно взаємопов'язаних працюючих підприємств відомий з часів ремісничого виробництва. В сучасних умовах розвиток кластерних структур у багатьох країнах стає важливою складовою активізації інноваційної діяльності з метою виходу національних економік з фінансової кризи.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Основоположником кластерної теорії в 90-х роках минулого століття став американський економіст, професор Гарвардської школи бізнесу Майкл Портер. Він визначив кластер як "сконцентровану за географічною ознакою групу взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій (університетів, агентств стандартизації, а також торговельних об'єднань) в певних галузях, які конкурують, але разом з тим ведуть спільну роботу" [1].

Як відзначає М. Портер, ідея спеціалізованої індустріальної локалізації не є чимсь новим. Ще А. Маршалл наприкінці XIX ст. вперше обґрунтував зв'язок між продуктивністю фірм і їх географічною концентрацією [2]. В межах підходу Маршалла вивчалися міські агломерації. Агломераційний підхід, власне, дає пояснення просторової структури виробництва. Серед основних параметрів, які визначають можливість агломерації, розглядають транспортні витрати. Агломераційний процес виникає в умовах, коли транспортні витрати відповідають деякому середньому рівню. При високих транспортних витратах відбувається розсіювання галузей за регіонами, а при середніх і низьких — фірми прагнуть до розміщення близько одне до одного.

Наступний розвиток агломераційного підходу визначили праці Й. Шумпетера. Обґрунтовуючи провідну роль технологічних змін у розвитку виробництва, він увів поняття інновацій по відношенню до виробленого продукту, його технології виробництва і менеджменту. На думку Й. Шумпетера, якраз інновації виступають головним інструментом економічного зростання. При цьому два протилежних фактори — розмір фірми і підприємництво — сприяли розвитку інновацій. Розмір фірми, її ринкове домінування знижують інноваційний ризик, стимулюючи появу нововведень, в той же час підприємці виступають піонерами у творчому перетворенні застарілих галузей і виробництв, створюючи нові технологічні організації і управлінські основи бізнесу.

Як висновок, слід зауважити, що історичними основами кластерного підходу виступають, з одного боку, "індустріальний район" і економіка агломерацій А. Маршалла, а з іншого — інновації Шумпетера, які сприяють економічному зростанню в середині регіональних агломерацій.

Кластерна теорія шведських економістів базується, головним чином, на структурі національної економіки, а вірніше — на вивченні взаємозв'язків великих шведських багатонаціональних корпорацій, і ґрунтується на тезисі Є. Дахмена "про блоки розвитку". Запорукою розвитку та конкурентного успіху, за Є. Дахменом, є наявність зв'язку між спроможністю одного сектора економіки розвиватися і здатністю забезпечувати прогрес іншого. Розвиток повинен відбуватися поетапно або по "вертикалі дій" в межах однієї галузі, зв'язаної з іншими галузями, що забезпечують можливість завоювання конкурентних переваг [3].

Подібні з кластером поняття використовували автори, які займалися дослідженням проблем технологічного зв'язку між різними галузями, оскільки для виробництва кінцевої продукції у кластер об'єднуються виробники із різних галузей. Французькі дослідники І. Толенадо [4] і Д. Сольє [5] сприйняли спробу ввести в обіг термін "фільери" для відображення сімейств технологічно пов'язаних секторів. Їх значення полягає в тому, що технологічна міць одного сектора залежить від сили іншого. Поняття "фільери" служить важливим попередником більш широкого поняття "кластери". Причину виникнення поняття кластера Толенадо і Сольє вбачають у тому, що, з одного боку, визріли передумови для формування тісних технологічних зв'язків між дрібними виробниками, з іншого — з'явилася можливість реалізації національних переваг шляхом формування кластерів малих підприємств у пов'язаних між собою секторами економіки конкретної країни.

Значну цікавість викликає теорія кластерів у роботах американського вченого М. Енрайта, який створив теорію регіонального кластера, надавши йому наступне визначення: "Регіональний кластер — це промисловий кластер, в якому фірми-члени кластера знаходяться у географічній близькості один до одного" [6]. Наслідуючи теорію Енрайта, стає можливим прийти до висновку, що конкурентні переваги створюються не на національному рівні, як стверджує Портер, а на регіональному, де головну роль відіграють історичні передумови розвитку регіонів, різноманітність культур ведення бізнесу, організації виробництва і отри-

мання освіти. Якраз регіональні кластери потребують цілеспрямованої підтримки державних структур і дослідницьких організацій.

На думку російського дослідника А. Міграняна, кластер — це "скупчення найбільш ефективних і взаємозв'язаних видів економічної діяльності, тобто сукупність взаємозв'язаних груп успішно конкуруючих фірм, які створюють "золотий перетин" всієї економічної системи держави і забезпечують конкурентні позиції на галузевому, національному і світовому ринках [7]].

Російський економіст Т. Ціхан розглядає три визначення кластера, кожне з яких підкреслює основну рису його функціонування [8]:

1) регіонально обмежені форми економічної активності в середині споріднених секторів, що зазвичай співпрацюють з науковими організаціями (НДІ, університетами);

2) вертикальні виробничі ланцюги, досить вузько визначені сектори, в яких суміжні ланки виробничого процесу створюють ядро кластера. В цю ж категорію потрапляють мережі, які формуються навкруг головної фірми;

3) галузі промисловості, що відзначаються високим рівнем агрегації або сукупності секторів на ще більш високому рівні агрегації.

За висновком українського економіста Войнаренка М.П., формування кластерних моделей в економіці знаходиться між двома умовно окресленими "трикутниками: кластерноутворюючим трикутником — три "К" і кластерно-підтримувальним — три "С". Перший трикутник, що суттєво впливає на створення кластерів, включає три "К": концентрацію, комунікацію і конкуренцію, а другий, що сприяє якісним змінам в результаті створення кластерів, — три "С": спеціалізацію, співробітництво і синергію [9].

С.І. Соколенко відмічає, що кластери можуть включати як невелику, так і значну кількість підприємств, різних за масштабами і обсягами виробництва, а також у різних комбінаціях і пропорціях. Центри кластерів можуть формуватися як у традиційних галузях економіки, маючих географічну концентрацію, так і у підприємницьких структурах комерційного сектора і сфери послуг. Нерідко центрами кластерів можуть служити інноваційні центри, технопарки, університети, науководослідні інститути й інші організації [10].

Аналіз зарубіжної і вітчизняної характеристики феномена кластеризації дає можливість згрупувати кластери у чотири групи моделей:

1) сконцентровані на обмеженій території конкуруючі компанії, які випускають диферен-

ційований продукт і мають особливу маркетингову стратегію за її межами — європейська модель;

2) сукупність територіально сконцентрованих компаній, пов'язаних між собою економічними відносинами за принципом територіальної спеціалізації — північноамериканська модель;

3) вертикально інтегрована спеціалізована територія, створена в межах державної економічної політики — азіатська модель;

4) сукупність малих організацій і фірм, сконцентрованих навколо організації-монополіста і спеціалізованих на випуску товарів-напівфабрикатів за замовленням головної організації і конкуруючих між собою по ціні і якості за правом постачання — японська модель.

Перша і друга моделі в якості імпульсу розвитку передбачають внутрішньокластерну конкуренцію; третя — керівну і спрямовуючу роль держави; четверта — конкуренцію в межах спочатку вибраного напрямі розвитку організації.

Узагальнення всіх моделей дає можливість стосовно України визначити агропромисловий кластер як територіальне поєднання організацій, пов'язаних виробничо-збутовою діяльністю з метою підвищення конкурентоспроможності продукції і активізації інвестиційної діяльності. Агропромисловий кластер відносно продуктового галузевого підкомплексу слід трактувати як процес об'єднання організацій різних сфер діяльності в єдиному відтворювальному циклі від сировини до реалізації готової продукції з включенням усіх стадій виробництва, результатом якого повинне бути отримання синергетичного ефекту.

Синергетичний (додатковий) ефект утворюється від складання зусиль усіх організацій-учасників, а також опосередкованого ефекту, виміряти який можна тільки непрямим шляхом. Виникаючий в інтегрованих структурах синергетичний зв'язок при спільних діях незалежних елементів системи забезпечує збільшення їх загального ефекту до величини більшої, ніж сума ефектів тих же елементів, що діють незалежно. Основні вимоги до синергетичних результатів інтегрування — скорочення трансакційних витрат та нарощування конкурентних переваг. Метою створення агропромислового кластера в галузевому продовольчому підкомплексі може бути маркетинговий ефект: утримання долі ринку, зайняття вільної ринкової ніші на суміжній території з конкурентом і ін. У складі агропромислового кластера повинні бути присутні транспортні організації, виробники сільськогосподарського машинобудуван-

ня, сільськогосподарські і переробні організації.

На відміну від звичайних форм кооперації і інтеграції, кластерні системи характеризуються наступними особливостями:

— наявність організації-лідера, яка визначає довготривалу господарську, інвестиційну і іншу стратегію всього кластера;

— територіальна локалізація основної маси господарюючих суб'єктів-учасників кластера;

— стійкість господарських зв'язків учасників кластерної системи;

— довготривала координація учасників кластера в межах виробничих програм, інноваційних процесів, контролю якості та ін.

Ідея кластерних технологій полягає у створенні і підтриманні конкурентного середовища. Поєднання конкуренції, кооперації та інтеграції на географічно обмеженій спеціалізованій території є основними ознаками кластера. Кооперація і інтеграція важливі для досягнення синергетичного ефекту.

Важливою рисою кластера є його інноваційна орієнтованість. У цьому зв'язку агропромислові кластери можуть використовувати два види стратегій, які доповнюють одна одну:

— стратегії, спрямовані на підвищення застосування досвіду і знань в існуючих кластерах;

— стратегії, спрямовані на створення нових сіток співробітництва в середині кластера.

Центрами кластера можуть бути декілька організацій, причому між ними зберігаються конкурентні відносини, що відрізняє кластер від картеля або фінансової групи. Концентрація суперників, покупців і продавців сприяє зростанню ефективної спеціалізації виробництва. Кластер дає роботу безлічі дрібних організацій, малому бізнесу в сільському господарстві. Об'єднання у кластер на основі горизонтальної і вертикальної інтеграції формує не спонтанну концентрацію різнобічних наукових і технологічних винаходів, а певну систему просування знань і технологій. При цьому важливою умовою ефективною трансформації винаходів в інновації, а інновацій — у конкурентні переваги є формування сітки стійких зв'язків між всіма учасниками кластера. Формування агропромислових кластерів можливе за такими основними напрямками: міжгосподарська кооперація; територіальна кооперація на районному і регіональному рівнях; міжрегіональна кооперація. Розвиток цих напрямів зумовлений об'єктивним економічним процесом, що пов'язаний, з одного боку, із суспільним поділом праці і його спеціалізацією, науково-технічним прогресом, природно-економічними умовами,

з іншого — необхідністю взаємодії між соціалізованими галузями і видами аграрного і промислового виробництва. Районні асоціації можуть об'єднуватися у корпорації на зональному рівні, об'єднуючи декілька переробних організацій. Для того, щоб пов'язати інтереси учасників регіонального підкомплексу необхідно створити паритетні економічні відносини, які сприяють на горизонтально-вертикальному інтеграційному ланцюгу поєднання сільськогосподарського виробництва, переробки і збуту продукції, матеріально-технічного і сервісного обслуговування.

Аграрні організації входять у цей об'єднуючий рух, прагнучи знизити ризик, пов'язаний з виробництвом, його залежністю від природно-кліматичних умов, стихійністю ринку сільськогосподарської продукції, диктатом переробних організацій, необхідністю підвищення конкурентоспроможності виробництва. Переробні й обслуговуючі організації також прагнуть забезпечити себе стабільними доходами завдяки надійній сировинній базі, кращому використанні сировини, підвищенню якості своєї продукції, її здешевленню і завоюванню ринків збуту.

Вибір того чи іншого напрямку інтеграції залежить від виробничо-економічного стану економіки регіону, стану продовольчого ринку, форм об'єднання капіталу і участі їх в управлінні, можливостей головної організації. В той же час незалежно від обраної форми інтеграції для всіх агропромислових формувань головним є те, що вони об'єднують весь відтворювальний процес від сільськогосподарського товаровиробника до споживача готового продукту. Учасники системи забезпечують просування продукту як власності корпорації по всьому ланцюгу: фінансування — виробництво — переробка — реалізація — фінансування. Економічний ефект досягається за рахунок:

— зниження собівартості продукції внаслідок організації постачання товаровиробникам необхідних ресурсів за стабільними цінами;

— скорочення термінів повернення грошових коштів і ресурсів, необхідних для нового циклу виробництва.

У процесі еволюції інтеграційних зв'язків відбувається поступовий розвиток і удосконалення організаційно-виробничих структур АПК, перехід від простих до більш складних агропромислових формувань. Зосередження виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки і виготовлення кінцевої продукції,

її реалізації і отримання грошових коштів у межах одного і того ж інтегрованого господарюючого суб'єкта дає можливість регулювати кон'юнктуру ринку, дотримуватися справедливого принципу розподілу між різними ланками виробництва і бути конкурентоспроможними на оптовому ринку продовольчих товарів. Незалежно від типу економічного механізму процес формування агропромислового кластера складається з декількох етапів.

На першому етапі визначаються основні напрями розвитку виробничої і науково-технічної діяльності, технічного і технологічного переозброєння організацій, науково-дослідної діяльності; на другому етапі розробляються програми виробництва на довгострокову, середньострокову і короткострокову перспективу, визначаються напрями диверсифікації виробництва, розробляються програми НДДКР; на третьому етапі розробляється стратегія маркетингу, прогнозується ринковий попит на продукцію; на четвертому етапі визначається обсяг фінансових коштів і джерела для здійснення програми розвитку, розробляється програма залучення інвестицій; на п'ятому етапі визначається ефект співробітництва для кожного учасника інтегрованої структури.

ВИСНОВКИ

Завдання агропромислового кластера полягає в тому, щоб придати виробництву сільськогосподарських продуктів закінчену форму організації управління з раціональним вирішенням технічних, технологічних, економічних питань, пов'язаних з отриманням сировини, заготівлею, транспортуванням, переробкою, зберіганням і реалізацією готової продукції. Серед напрямів, що сприяють розширенню меж і рамок ринку, необхідно виділити: зміцнення позицій і підвищення конкурентоспроможності провідних організацій; інвестування на розроблення нових видів продукції із залученням національних і іноземних інвестицій; використання переваг законодавства на суміжних територіях, що сприяє зростанню реалізації сільськогосподарських продуктів.

Важливою частиною роботи з обґрунтування інтегрованих кластерних формувань є оптимізація складу і обсягів виробничих зв'язків, тобто встановлення номенклатури поставок видів сировини і продуктів її переробки та напрямів їх потоків. На наш погляд, стає доцільним виділити три визначальних підходи до визначення параметрів агропромислових кластерних формувань.

По-перше, максимально можливе заван-

таження переробних підприємств. При цьому важливо визначити мінімальний критичний поріг завантаження проектної потужності, нижче якого переробка стає збитковою.

По-друге, пошук резервів збільшення виробництва сільськогосподарської сировини в зоні інтеграції і за її межами. Складність проблеми полягає у тому, що зношена матеріально-технічна база сільськогосподарських підприємств не дозволяє за короткий період відновити початковий рівень виробництва. Необхідні інвестиції для оновлення технічного і технологічного потенціалу підприємств АПК.

По-третє, через багатопрофільність більшості сільськогосподарських підприємств необхідно вичленувати ті галузі і види продукції, які відносяться до інтегрованої діяльності, придатної для формування кластерів.

Література:

1. Портер М. Конкуренція: пер. з англ. — М., 2005. — С. 256.
2. Маршалл А. Принципы экономической науки. — М.: Прогресс, 1993. — 594 с.
3. Dahmen E. Entrepreneurial Activity and the Development of Swedish Industry, 1919—1939. — Stockholm, 1950. — P. 35.
4. Toleno J. Propis des Filires Industrielles / Revue d'Economie Industrielle. — 1978. — V. 6. — 4. — P. 149—158.
5. Soulie D. Filieres de Production et Integration Vertical // Annales des Mines. Janvier 1989. — P. 21—28.
6. Пилипенко И.В. Новая геоэкономическая модель развития страны: повышения конкурентоспособности с помощью развития кластеров и промышленных районов / Пилипенко И.В. / Безопасность Евразии. — 2003. — № 3. — С. 580.
7. Мигранян А.А. Теоретические аспекты формирования конкурентоспособных кластеров в странах с переходной экономикой / Мигранян А.А. // Вестник Кыргызско-Российского Славянского ун-та. — 2002. — С. 30.
8. Цихан Т.В. Кластерная теория экономического развития / Цихан Т.В. // Теория и практика управления. — 2003. — № 5. — С. 40.
9. Войнаренко М.П. Кластерные модели объединений предприятий в Украине / Войнаренко М.П. // Экономическое возрождение России. — 2008. — № 2. — С. 75—86.
10. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці / Соколенко С.І. — К.: Логос, 2004. — С. 51—52.

Стаття надійшла до редакції 11.06.2012 р.